

ORD. PROF. DR. AYDIN SAYILI VE TARİH

ENVER KONUKÇU*

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, çok değerli ilim adamlarımızdandır. Aramızdan ayrılışı kısa olmasına rağmen, mümtaz yeri lâıkiyla doldurulamamış, bundan sonra da öyle görünüyor ki doldurulamayacağı benziyor.

Sayılı, Bilim Tarihçisi, Türk ve İslâm Bilim Tarihi ve tarih alanında, doğuda ve batıda tanınmış bir şahsiyetti. Doktorasını, Amerika Birleşik Devletlerinin önde gelen eğitim kuruluşlarından Harvard Üniversitesi'nde yapmıştı (1942). Yurda dönüşte genç, dinamik, batı-doğu kültürü ile yoğrulmuş, İngilizceyi de mükemmel okuyup yazan, tahlil edebilecek yetenekleri benliğinde toplamıştı. Uzun süren bir mesai sonrası tamamlanabilen ilk makalesi, *Journal of the American Society*'de yayınlandı. 1943'de ilmi A.B.D. süreli yayınında R.N. Frye ile Sayılı'nın da göze çarpması, Türkiye'de pek az kimsenin dikkatini çekmişti (bkz. *JAS*, 63/3 (1943), s. 194-207). 1946'da "Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler" ve "Gazan Han Rasadhânesi" başlıklı makaleleri, TTK'nun yayın organı *Bellekten*'de yayınlandı. (A. Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler", *Bellekten*, X/37, 40 (1946), s. 97-131, s. 625-640).

"Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler" Amerika Birleşik Devletlerinin ünlü Orta Doğu ve İran uzmanı Richard N. Frye ile birlikte kaleme alınmıştır. Sayılı, makalesinin "Amerika'da tahsilde bulunduğum sırada arkadaşım Mr. Richard N. Frye ile Horasan ve Maverâü'n-Nehr bölgesindeki Türkler üzerinde yaptığımız münakaşadan" doğduğunu yazmakta, "İlmî bir şekilde cereyan eden ve aylarca süren bu münakaşalar sonunda, arkadaşım da benim tarafımı tutmaya karar verince, kendisine bu konudaki emeklerimizin boşa gitmemesi için bir yazı hazırlamayı teklif ettim ve muvafakat cevabını aldım. Toplamış olduğumuz materyalleri yeni çalışmalarla zenginleştirdik ve oldukça uzun süren bir mesaiden sonra tamamlandı" demektedir.

Orta Doğu'da Türkler konusu, o zamana kadar ciddî bir şekilde ele alınmamıştı. H.A.R. Gibb (*The Arab Conquests of Central Asia*, London 1923)

* Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dekanı, Erzurum.

Shaban (*The Abbasid Revolution*, Cambridge 1970) ve Rus âlimi Barthold (*Turkestan down to the Mongol Invasion*, London 1928)'un yazdıkları ise, İslâmiyetin yayılışı Emevî ve Abbasîler nokta-i nazarından kaynaklara dayanılarak meydana getirilmiştir.

Sayılı'yı, diğer değerler gibi kültür ve medeniyet hayatına, ilim âlemine kazandıran Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Gâzi Mustafa Kemal Atatürk'ün de, düşüncesi doğrultusunda, Sayılı tarafından Selçuklu öncesi Orta Doğu büyük bir ciddiyet ve titizlikle ele alınmıştır. Maverâü'n-Nehr ve Horasan'ın rolünü, yaptığı araştırmalar sonunda gören Sayılı, Anadolu'nun Türkleşmesinin 1071'de değil, daha önceleri meydana geldiğini ispatlayan haleflerinden önce, aynı metodu Maverâü'n-Nehr-Horasan ve civârında uygulamaya çalışmıştır. Batılı bilginlerin bölge hakkındaki yersiz görüşlerini bir anlamda ustaca çürüten Sayılı, bu düşüncelerini izâh ederken de, "Horasan ve Maverâü'n-Nehr'in Selçuklulardan evvel veya sonra Türkleşmiş olması, millî tarihimiz bakımından pek farklı neticeler doğurur. Bu bölgenin Selçuklulardan sonra Türkleşmiş olması, Türklerin Ortaçağ medeniyetindeki ve ilim tarihindeki mevkiinin çok küçülmesine sebep olur. Bu bölgelerin Türkleşmesinin Selçuklularla başladığı kabul edilirse, Türklerin bu bölgede ve umûmiyetle İslâmiyetteki yüksek medeniyet ve ilmin meydana gelmesinde ve gelişmesinde hiçbir rolleri olmamış olur; Horasan ve Maverâü'n-Nehr'in Türk bilginleri olsa bile, bunlar, yüksek vasıflarını yabancı bir muhitin tesirlerine borçlu olurlar. Şunu da hatırlatmak icab eder ki, Selçukluların tarih sahnesine çıkışı İslâm medeniyetinde bir inhitatın baş gösterdiği zamanlara tesadüf eder; ve Selçukluların bu inhitatta âmil olduğunu, zayıf bir iddia da olsa, ileri sürenler olmuştur" diye yazmaktadır.

Millî tarih konusunda, zamanındaki tarihçiler gibi, aynı düşüncüyü paylaşan Sayılı "...buna mukabil, hiçbir millet de, kendi tarihinin yazılmasını tamamen yabancılara bırakmamalıdır. İşte bu sebeplerdir ki, Horasan ve Maverâü'n-Nehr tarihinin yazılmasında, Türk millî hissini, şübhesiz ki, tamamen ilmî sınırlar içinde, tesirini göstermesi, bir eksiğin tamamlanmasına sebep olacak, ilim için ve hakikatin meydana çıkması bakımından bir kazanç olacaktır" diyordu (a.g.m. s. 98-99).

Sayılı'nın "Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler" makalesi, Ön-söz, Giriş, "Maverâü'n-Nehr'in Araplar Tarafından Fethi", "Horasan ve Maverâü'n-Nehr Ahâlisi Arasında Türklerin Yeri", "Sogd ve Sogdlular", "Şehnâme", "Ceyhun'un Güney Batısındaki Bölgelerde Türkler", "Akhunlar" ve "Horasanlıların Türklüğe Yakınlıkları Üzerinde Dokuzuncu Asırdan Kalma Bir Yazı" başlıkları altında ele aldığı konular 1946 yılı

Türkiye'sinin tarihçiliği açısından oldukça önemli idi. İngiliz ve Fransız tarihçilerinin zaman zaman insafına terkedilen Türk tarihi yazıcılığı, Sayılı'nın müdâhelesi ile belki de, ilk defa "millî karakter" kazanmıştır. Taberî, Belâzurî ve diğer İslâm kaynaklarındaki Ceyhun-Seyhun arası fetihler hepsi birer otorite olan Barthold ve H.A. R. Gibb'den daha farklı yorumlanmış, "bu zamandan itibaren, tarihlerde Türklerden bahsedilince, umûmiyetle gayr-i müslim Türk yâni İslâm sınırları dışındaki Türkler kasdolunur" sonucuna varılmıştır. Makdisî, Narşahî, E.D. Ross yanında İslâm kaynaklarına, Bizanslıların doğuya bakışlarına da yer veren Sayılı ilk defa, Bizans, Sasanî ve Göktürkler gibi devrin güçlü devletlerinden Akhunlardan da bahsetmiştir.

Sogd ve Sogdia problemi bugün de tarihçileri, dilcileri e etnologları meşgul etmektedir. Sogd ve Türk temasları da mevcut belgelerin ışığında ele alınmış, eski-yeni ahâlilerin münasebetleri değerlendirilmiştir. İran'ın millî destanı Şehnâme'deki bilgilerden, Sayılı'nın vardığı sonuç da, Türklerin Maverâü'n-Nehr nüfusunun kahir ve çoğunluğunu teşkil ettikleri intibasını veriyor ve Turan'ın kavram olarak neye tekabül ettiğini keşfe çalışıyor.

İran-Turan arasındaki sınır Ceyhun'dur. Yörenin güney-batısındaki Türkler de Sayılı'ya göre; Oğuzların 24 kabilesinden Halaclar (Kalac) Halluh (Karluk)lardı. Bunların İran dünyasında da hissedilir rolleri olmuştur. Ceyhun'un güneyinde Afganistan kısmında Toharistan, Kabil, Kuzey Hindistan mıntıkasında İran ve Türk tarihinde derin izler bırakan Akhunlara anavatanlık yapmıştır. I-Ta, Ye-Tha, Levkoy Hunnoy, Sveta Hūna diye tanınan kabile, zamanla Akhun İmparatorluğu'nu vücûda getirmiştir. 1946'da, Sayılı'nın yazdığı "tarih" ve "bilim" ağırlıklı "Gazan Han Rasadhânesi," *Bellekten* XI/37-40 (1946) s. 625-640 makalesi de, İlhanlı dünyasının kültürel zenginliğinden "Gözlemevi = Rasadhâne"den meydana gelmektedir. Reşid ed-Din'in verdiği bilgilerin ışığında, rasadhâne hakkında ilgi çekici neticelere varılmıştır. Sayılı, "resmen bir astronomi öğretim müessesesi ihtiva etmesi bakımından Gâzan Han Rasadhânesi İslâmiyet'te tektir ve pek önemli bir yeniliği temsil eder" demektedir. Ona göre Tebriz Rasadhânesi, Gazan Han'ın (1295-1304) bizzat verdiği teferruatlı talimata uygun olarak yapılmıştır. Ayrıca, diğer rasadhânelerle kıyaslamaları yapılmış, öğretim faaliyetinin de durma noktasına geldiği ifâde edilmiştir.

Sayılı, 1946'dan sonra, yine Bilim Tarihi alanında birçok eser ve makale yazdı. Ama, yine de, "tarih" sevgisinden dolayisiyle araştırmacılığın kopamadı. Timurlu dünyasının büyük devlet adamı ve

âlimlerin koruyucusu Uluğ Bey (1447-1449)'in kültür dünyasına ışık tutan *Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kâşi'nin Mektubu* (Ankara 1960)'nu yayınladı. Bu, Barselona ve Madrid'de toplanan IX.Milletlerarası İlim Tarihi Kongresinde (Eylül 1959) okunan tebliğdir. Sayılı, bir yıl sonra da, bahsedilen eseri, Türk-İslâm ilim âlemine kazandırmıştır. Ona göre Gıyâsüddin Cemşid el-Kâşi'nin mektubu Uluğ Bey hakkında ve onun teşviki himâyesi altında Semerkand'da cereyan eden ilmî faaliyet etrafında birçok yeni ve ilgi çekici tafsilâtı ihtiva etmektedir.

Merhum Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi Togan'ın da her zaman ifâde ettiği gibi, X. ve XI. yüzyılda yaşayan en büyük âlim Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî de, Sayılı'nın, fazla değer verdiği Türkistanlı araştırmacı idi. Rusya'da, Amerika Birleşik Devletlerinde, Avrupa'da hattâ Hindistan'da bile lâıyıkı ile tanınan el-Bîrûnî'nin, Türkiye'deki hayranlarından biri de Sayılı'dır. Bu nedenle "Beyrûnî'yi doğumunun 1000. yılında anmak bizim için adeta kutsal bir ödevdir. Beyrûnî, gerçekten Orta Çağda yaşamış bir modern çağ düşünürü ve araştırmacısı olarak karşımıza çıkıyor" diye ifâdeye çalıştığı âlimin, Türk okuyucusuna, tanıtımını, bir armağanda sunmuştur. *Beyrûnî'ye Armağan*, (Ankara 1974) bu zevkli çalışmanın sonucudur. Sayılı'nın gayretleri ile armağanda Ord. Prof. Süheyl Ünver, İbrahim Olgun, Prof. Dr. Mübahat Türker Küyel, J. Chriptoph Bürgel, F. Rozenhal, Dr. G. Tümer ve Prof. Muhammed Tanci'nin oldukça ilgi çekici makalelerine yer verilmiştir.

Sayılı, bilim tarihi sahasında araştırmalarını sürdürürken de, tabîî ki tarihi ihmal etmedi. Kültür ve medeniyetteki yerimizi yorulmaz bir savaşı gibi belirlemeye çalıştı. Verilen hemen her görevde imrenilecek çalışmalar yaptı. Atatürk İlkelerinin taviz tanımaz savunucusu oldu. 1980 sonrası kurulan Atatürk Kültür Merkezindeki teşkilâtlanmada, yaşının ileri olmasına rağmen, 1946 Harvard ruhu ile çalıştı. "The Nationality of the Ephthalites" makalesi de, başladığı, ana hatlarını çizdiği araştırmasının, yeni bilgilerin ışığı altında, zevkle okunacak sonucudur. Ondan önce, Japon âlimi Kazuo Enoki'nin *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*'da (Tokyo 1959) yayınladığı "On the Nationality of the Ephtalites" makalesinden de yararlanan Sayılı, Akhun = Eftalit Tarihine yeni bir bakış kazandırdı ("The Nationality of the Ephtalites", *Belleten*, C.XLVI/181 (Ocak 1982)).

Ankara ve Erzurum'daki konuşmalarımız, genelde, Eftalitler hakkında idi. Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türklerdeki "Akhunlar" bölümünün genişletilmiş yorumları, onun 1982'deki tarihçiliğini ortaya koyması açısından dikkati üzerinde toplamaktadır. E. Chavannes, Denis

Sinor, G. Frumkin, K. Enoki, H. Hoffman, Z.V. Togan, V. Minorsky, E.Esin'den ve benim *Kuşan ve Akhunlar*, (Ankara 1973) kitabımdan faydalanan Sayılı, "Akhun Tarihi"ne, daha değişik bir bakış sağlamıştır.

Sayılı'yı kaybetmemizden çok zaman geçmiş değil. Bir tarihçi olarak onun çizdiği yolu takip etmekteyiz. Rahmetli A.Z.V. Togan'ın "Indo-Turcica" çalışmaları, Sayılı'nın da arzu ettiği çizgide sürdürülmektedir. Özellikle Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut'un, Doç. Dr. Salim Çöhce'nin, Dr. Mehmet Tezcan'ın ve başka değerli tarihçilerimizin de bu çığırda yol aldığı görülmektedir.

